

DE BARCELONA A L'HAVANA: RAFAEL DE RAFAEL, UNA VOCACIÓ HISPANOAMERICANISTA

MONTSERRAT GALÍ BOADELLA
Institut de Ciències Socials i Humanitats
Universitat Autònoma de Puebla

Aquest treball és el primer intent de donar una visió global de la vida i les activitats d'un personatge que no podem mesurar amb els paràmetres tradicionals de l'emigrant, de l'*indiano*. Aquest any de 1998, centenari de la pèrdua de Cuba i Filipines, és un bon moment per a fer conèixer a Catalunya la figura de Rafael de Rafael. A través d'ell tindrem una altra visió d'aquest drama colonial, perquè Rafael va prendre posició sobre el problema de Cuba després d'una llarga i rica experiència als Estats Units i a Mèxic. La complexitat i les contradiccions de la situació actual a Cuba i a Mèxic són un bon motiu per a revisar les idees i les propostes dels conservadors, els perdedors de la història mexicana del segle XIX. La historiografia americana és un producte de les posicions liberals i molt poques vegades s'ha fet l'esforç d'entendre el projecte hispanoamericà del conservadorisme. D'aquesta manera, la història esdevé un paisatge pla i sense contrastos. Quan la història és magnànima accepta que homes com Rafael i Vila, o com el seu gran amic, Lucas Alamán, foren intel·lectuals destacats, homes d'una gran energia política, però aleshores la seva personalitat queda escindida, com aquell personatge d'Italo Calvino, el vescomte partit en dos. En aquest assaig intentarem entendre Rafael de Rafael com un sol individu, amb una activitat cultural que no està separada del seu pensament i la seva pràctica polítiques.

El nom de Rafael de Rafael és conegut a Mèxic per tots aquells que s'interessen en l'art mexicà del segle XIX i també per part dels bibliòfils, però són molt pocs els qui saben que darrere d'aquest nom hi ha un barceloní polifacètic, emprenedor infatigable de diverses aventures polítiques i editorials a tres països americans: primer a Nova York, més tard a Mèxic i en els darrers anys de la seva vida a Cuba, on fundà diverses publicacions i es convertí en capdavanter de les idees integristes. En llegir els seus articles sobre les exposicions de l'Acadèmia de Mèxic ens va sorprendre la gran cultura d'aquest català, la facilitat de la seva prosa i la gran seguretat en els seus judicis artístics, en un moment en què a Mèxic no existia la crítica d'art. L'any 1984 se'ns va encarregar una recerca sobre l'Acadèmia de San Carlos en el període que la institució administrava la *Lotería Nacional* i fou aleshores quan descobríem que darrere d'aquest impressor que també feia de crític d'art s'amagava un home compromès amb la política hispanoamericana de la seva època.

Rafael de Rafael i Vila nasqué a Barcelona l'any 1817. Orfe de pare des de jove, va entrar a treballar en una impremta on es formà com a tipògraf; potser també hi va adquirir coneixements de xilografia. L'any 1836 féu cap a Amèrica, on continuà treballant dins del món

de les impremtes i les edicions. Fou redactor, i sembla que també fundador d'una revista en castellà editada a Nova York, *El Noticioso de Ambos Mundos*. Sembla que fou l'any 1843 quan conegué Ignacio Cumplido, l'editor mexicà més important de mitjan del dinou, que el convencé d'anar a treballar a Mèxic. Visqué en aquest país fins al mes d'agost de l'any 1855. Durant la seva estada a Mèxic va arribar a ser un dels principals editors del país, però també desplegà altres activitats: gravador, crític d'art, editor, fundador i editor del principal diari conservador de la ciutat de Mèxic, editorialista polític, promotor d'empreses de colonització, cònsol de Mèxic a Nova Orleans, ideòleg del conservadorisme mexicà i potser també conspirador. En totes aquestes activitats, Rafael de Rafael va mantenir una actitud congruent amb les seves idees polítiques i àdhuc els seus enemics liberals reconegueren la seva capacitat com a escriptor, com a crític d'art i com a tipògraf.

Una de les poques referències personals que tenim de Rafael fins ara ens la dóna un altre català arrelat a Mèxic, Narcís Bassols, en les seves *Memòries*, encara inèdites. És al mateix temps una mostra de la solidaritat que s'estableix entre coterranis; en aquest cas, dos catalans que viuen a la ciutat de Mèxic (Bassols, s. d., p. 214):

Allí (en la reunió) estaban todos los ministros extranjeros, algunos de les mejicanos y muchas personas notables de la capital. Al otro día me visitó el Sr. Rafael Rafael, redactor y propietario del *Universal* que había estado en uno de los conciertos que dí en Nueva-York y me ofreció su casa instándome para que fuese a vivir con él. Su familia estaba en Nueva-York, vivía solo y me manifestó que le sería grata mi compañía. Acepté su oferta y me instalé en México para esperar que pasara el tiempo de aguas y cruzar la República hasta el Pacífico para dirigirme a las repúblicas del Sur. Mi vida artística acabó en México y el concierto que dí fue el último que he dado [...] En el *Universal* se daba como folletín la *Historia de Europa* escrita en inglés por D. Archibaldo Alison y que se traducía en la redacción. Murió la persona encargada de la traducción y yo me encargué interinamente de continuar su trabajo mientras pasaban las aguas [...] La amistad que estreché con Rafael y con una parte de la sociedad mejicana produjo en mi un marasmo físico que me aniquiló. Se apoderó de mí el mal del país, el estar quieto [...] vi pasar el tiempo seco sin dejar el cuartito en que pasaba escribiendo una parte del día [...] tal fue la causa de mi permanencia en México.

Rafael de Rafael li va publicar a Bassols una obra en vers amb tema cubà; el volum porta el títol de *Los Héroes de la Mojiganga o los ex-libertadores de Cuba*, subtitulada *drama atroz*, (Mèxic, Tipografía de Rafael, 1852) i en ella Narcís Bassols, que també havia passat una temporada a Cuba, expressa idees molt semblants a les que anys més tard manifestarà Rafael. Com a nota interessant hem de dir que Bassols, conservador i monàrquic, es va casar a Mèxic amb la germana de dos polítics notables, Miguel i Sebastián Lerdo de Tejada, decididament liberals. Aquest últim fou president de Mèxic a la mort de Benito Juárez i un dels polítics liberals més radicals de la història de Mèxic.

Deixarem de moment la relació Rafael-Bassols, però abans hem de recordar que la comunitat catalana de la ciutat de Mèxic en aquells anys era força notable: al front de l'Acadèmia de San Carlos trobem el pintor Pelegrí Clavé i l'escultor Manuel Vilar, amb qui Rafael va mantenir una gran amistat. Sabem que Pelegrí Clavé li va fer un retrat a Rafael de Rafael que

es va presentar en una de les exposicions de l'Acadèmia de San Carlos, obra de la qual el mateix Rafael va fer grans elogis. Fins ara no hem localitzat aquest retrat, que potser es troba als Estats Units o a Cuba. La identificació d'aquesta obra no solament ens permetria de fer-nos una idea física de Rafael, sinó que enriquiria el catàleg de retrats de Pelegrí Clavé.

Mentre no es pugui aprofundir en els arxius i biblioteques de Barcelona, l'Havana i Nova York les nostres fonts principals seran les publicacions i edicions del mateix Rafael. Fins ara hem trobat dades biogràfiques i del seu pensament polític en *El Universal*, *El Espectador* i *La Voz de Cuba*. És així com hem sabut que, contràriament al que tothom diu, Rafael de Rafael no va anar directament a Nova York, sinó que abans va passar una temporada a Cuba. En un relat publicat a Mèxic l'any 1851, el mateix Rafael ens diu que el motiu del seu viatge als Estats Units fou la curiositat que en la seva època despertava aquell país, bressol de la independència, la llibertat i la democràcia. Fou així com el dia 1 d'octubre de 1837 el jove Rafael de Rafael va embarcar en el vaixell *Henry* en una travessia que el portaria de l'Havana a Filadèlfia. Quan Rafael va publicar aquest relat ja havia viscut als Estats Units uns quants anys i és evident que n'estava decepcionat, ja que adverteix els seus lectors que potser algun dia es decideixi a publicar tot el text, encara inèdit, «para disipar falsas ideas, a veces funestas, sobre América del norte». Amb aquestes paraules es refereix a l'admiració que les repúbliques d'Amèrica de Sud porten a la seva germana del Nord, admiració que es manifestava sobretot entre els grups liberals i que Rafael de Rafael considerava font de molts mals.

Ens sembla oportú fer la transcripció d'unes ratlles d'aquest relat que titula *Fragmento de un viaje a los Estados Unidos en el otoño de 1837* en les que descriu des del vaixell l'Havana, una ciutat en la que anys després Rafael de Rafael s'establiria definitivament, i desplegaria una intensa vida política i periodística (*El Espectador*, 4-I-1851, p. 125):

Fijos los ojos en La Habana, cuyos bellos edificios parecían deslizarse a nuestra izquierda por entre los mil mástiles que se agolpaban al rededor de los muelles, apenas dimos una ligera mirada á las fortificaciones que, elevándose sobre una colina de piedra, la defienden desde el otro lado de la hermosa bahía.

Esperem trobar algun dia el manuscrit sencer que ens ajudi a entendre el primer impacte dels Estats Units sobre el jove Rafael. Els fragments que Rafael de Rafael va reproduir en *El Espectador* són de caràcter eminentment literari i narren una terrible tempesta a bord del *Henry*, seguint un dels tòpics romàntics més populars.

La seva estada als Estats Units fou de setze anys en total. Primer hi passa set anys, de 1837 a 1843; en aquest període va contreure matrimoni amb la nord-americana Margaret Moore, natural de Nova Jersey, i Rafael es dedica al negoci de compravenda de cases i terrenys a Nova York. Durant aquesta primera etapa novaiorquesa féu nombroses transaccions comercials —al voltant de 300 segons ens diu ell mateix— i es va fer càrrec de la redacció del diari en castellà el *Noticioso de Ambos Mundos*, editat a Nova York entre 1839 i 1843. La importància d'aquesta publicació és enorme per a conèixer l'evolució del pensament polític de Rafael de Rafael. Als Estats Units va ésser testimoni del creixement de la doctrina del *destí manifest* que serà una de les preocupacions de Rafael i determinarà bona part del seu pen-

sament i la seva pràctica polítiques. Comentant aquest aspecte de la seva experiència americana, l'any 1875 Rafael escribí:

Era aquella época en que el filibusterismo iba consolidándose como institución peculiar americana, que empezó por arrebatar a Méjico la provincia o departamento de Tejas [...] Entonces se formuló por primera vez la escandalosa é irritante doctrina del «destino manifiesto» y todo aquel sistema de insolentes fanfarronadas á que los americanos daban el nombre de *spread eaglism*.

Segons aquesta doctrina, continua escrivint Rafael, «todos cuantos hablamos español en América al Norte del Istmo de Panamá, estábamos destinados a desaparecer por completo». Rafael comenta que totes aquestes idees eren tan insòlites que fins i tot semblaven ridícules si no fos perquè l'èxit dels americans a Tejas, «primera tentativa de filibusterismo, daba lugar a temores y a que esto fuera realidad algún día. Y con el fin de evitarlo, inicié y procuré propagar con gran calor el pensamiento de la formación de una coalición general de todos los países hispanoamericanos, en la cual debía estar España en su calidad de potencia americana la más antigua y Madre Patria de todas las demás» (*La Voz de Cuba*, 16-X-1875).

Aquesta idea, confessa Rafael i Vila, va precipitar «acaloradas polémicas con periódicos americanos»; com a projecte va fracassar, però al llarg de la seva vida Rafael va continuar insistint en la necessitat de tenir una política d'oposició a l'expansionisme americà. Fins ara no hem pogut comprovar quins foren els mòbils que el portaren a Mèxic. Sabem, sí, que fou Ignacio Cumplido qui el va invitar a treballar amb ell, però Rafael de Rafael tenia una bona posició econòmica i social als Estats Units i anar a Mèxic era en aquells moments una aventura arriscada. Fins ara l'únic mòbil versemblant és que amb el viatge a Mèxic Rafael i Vila posava fil a l'agulla al seu projecte polític: unir a tots els països hispanoamericans, incluint Espanya, en una gran coalició capaç de fer front a l'expansionisme de la Unió Americana. Un projecte que l'havia de lligar inevitablement als sectors conservadors mexicans.

LES ACTIVITATS CULTURALS DE RAFAEL A MÈXIC (1843-1855)

Abans de fer esment de la seva activitat política volem parlar de les empreses culturals de Rafael a Mèxic. Ja hem dit que una i altra activitat són de fet inseparables, però pensant en un lector català que no estigui al corrent de la vida cultural del Mèxic independent, creiem que serà més convenient fer la distinció entre aquestes dues activitats. Les petjades de Rafael ens porten a un gran nombre de camps de la cultura mexicana del dinou: tenim, en primer lloc, l'activitat periodística, que es divideix en periodisme polític i crítica d'art; en segon lloc, el trobem com a gravador i il·lustrador de diverses revistes; en tercer lloc, examinarem la gran tasca feta com a editor i tipògraf; finalment, parlarem d'ell com a literat. El periodisme polític s'analitzarà més endavant, en parlar de les seves posicions ideològiques i els seus compromisos amb la política hispanoamericana.

Ja hem dit que des del primer moment de la seva arribada Rafael i Vila va col·laborar amb les principals revistes i diaris del país. En aquell moment s'estava portant a terme una gran activitat en el camp de les edicions, mitjançant la publicació de revistes culturals i edi-

cions de gran qualitat. Ignacio Cumplido, que ja havia publicat poc abans una revista cultural (*El Mosaico Mexicano*, 1836-1840), emprengué amb Rafael l'edició de *El Museo Mexicano, ó Miscelánea pintoresca de amenidades curiosas e instructivas* (1843) on trobarem nombroses col·laboracions de Rafael com a gravador i com a escriptor, a més del treball de tipògraf pel qual l'havien contractat. Aquest esforç editorial val a dir que es feia en un país ensorrat econòmicament i política, ensorrat també moralment, car després de vint anys d'independència no s'havia assolit l'estabilitat política i social esperada. Els editors, encara que manifestaven les seves preferències polítiques, tingueren el bon sentit de portar a terme el projecte cultural deixant de banda les inclinacions ideològiques particulars. Fou així com Rafael de Rafael, malgrat la seva ràpida inserció en el grup conservador, mantingué una bona relació amb Ignacio Cumplido i amb altres editors liberals, àdhuc quan poc després, com a editor responsable de *El Universal*, establí fortes polèmiques amb *El Siglo XIX*, el diari liberal editat per Ignacio Cumplido.

Com a crític d'art, Rafael va publicar fonamentalment a *El Espectador* i *El Universal*, edicions de la seva casa. Tots els autors mexicans estan d'acord a considerar Rafael el millor crític d'art del segle XIX a Mèxic, no solament per les seves acurades observacions, sinó per la gran cultura artística que les recolza. Els seus comentaris a les exposicions organitzades per Pelegrí Clavé i Manuel Vilar a l'Acadèmia de San Carlos contribuïren de manera decisiva a l'enfortiment de l'estètica natzarena o purista preconitzada per aquests dos artistes catalans. En aquest sentit, la tríada formada per Clavé, Vilar i Rafael permet de dir que a Mèxic tenim una extensió del romanticisme català, un fenomen semblant al que es vivia a Catalunya, on teòrics de l'estètica natzarena com Milà i Fontanals reforçaven l'activitat dels artistes formats a Roma al costat dels natzarens alemanys: Claudi Lorenzale, Galofré, Espalter, etc. Ida Rodríguez Prampolini diu de Rafael que fou «en la primera etapa del desarrollo del arte en México uno de los críticos que con más conocimientos, dedicación y estudio se plantean los problemas de la crítica de arte» (Rodríguez, 1964, p. 37).

No podem comentar tots els articles dedicats a l'art escrits per Rafael i Vila. Hem escollit el de la III Exposició de la Acadèmia perquè resumeix molt bé el seu credo artístic i ens permet enllaçar-lo amb el seu credo polític. Rafael pren com si fos cosa seva l'èxit obtingut per Vilar i Clavé amb els deixebles de San Carlos; més valuós encara tenint en compte l'estat caòtic del país. Compara la primera exposició (gener de 1849) amb la segona (gener de 1850), felicita els mestres i encoratja els joves artistes. Entusiasmada escriu: «quizás en ningún país del mundo se ha visto un adelanto tan extraordinario, verificado en el corto espacio de doce meses, como el que se nota en las obras de esta exposición». El grup conservador que en aquell moment dominava el país i protegia l'Acadèmia considerava de vital importància el desenvolupament de l'art. Rafael és el principal exponent d'aquesta idea i val la pena conèixer els principis que la fonamenten, ja que són coincidents amb els seus principis polítics. Per exemple, quan afirma que sense un ordre institucional i polític ferm no poden florir les arts, posa com a model la Roma d'August, la Grècia de Pèricles i la França de Lluís XIV, i afegeix sense miraments: «lo diremos de una vez: las artes ricas de la imaginación no son

democráticas; allí donde el nivel de igualdad ha pasado o amenaza pasar sobre las creencias y sobre las jerarquías, esas artes tan delicadas como encantadoras desfallecen y mueren. El genio no sufre el nivel; para sujetarlo a él es preciso cortarle las alas y el genio sin alas perece» (*El Universal*, 4-1-1851).

És interessant l'elogi que fa a una escultura de Vilar que representa el general Agustín d'Iturbide, artífex dels acords d'Independència de Mèxic. Rafael opina que Vilar ha sabut trobar la poesia sense apartar-se de la veritat, ha respectat el natural sense trair l'ideal. És a dir, ha resolt un problema concret que es presentava als artistes del dinou: com representar els herois moderns sense caure en l'esperit prosaic de la contemporaneïtat? Un problema que ens porta a la pugna del dinou entre idealisme i realisme. Manuel Vilar ho ha resolt embolcallant el militar amb una capa que li permet donar-li un aire noble i greu sense necessitat de vestir-lo, anacrònicament, de grec o de romà. L'altra escultura comentada per Rafael de Rafael és d'una gran transcendència dins de l'art mexicà: es tracta d'una figura de Moctezuma II que té el mèrit d'ésser la primera que a Mèxic es dedica a un personatge de la història prehispanica.

En parlar de les pintures del estudiants de l'Acadèmia, encapçala aquesta secció amb un títol significatiu: *Escuela Mexicana de pintura*. Era la primera vegada que es feia una proposta teòrica sobre una escola mexicana i és curiós que sigui un català, recolzat en el mestratge de dos catalans, qui la faci. Val la pena reproduir aquest fragment de teoria romànticatzarena: «Estos tímidos ensayos con que nuestra juventud artística empieza a entrar en la senda de la originalidad ¿no pueden considerarse como las primicias de la escuela patria? No se nos ocultan las graves dificultades que se oponen a la formación de una escuela de pintura que merezca el nombre de nacional; una escuela que no venga a ser un pálido reflejo, una imitación servil más o menos exacta, más o menos excelente, de escuelas de otros climas. Nacido ayer, puede decirse que nuestro país aún no tiene historia». Què vol dir amb això que Mèxic no té història? Mèxic, diu Rafael de Rafael, no té edat mitjana, no té castells ni cavallers, no té llacs encantats ni bruixes, no té dames ni trovadors, és a dir, no té, segons els romàntics, la poesia necessària per a nodrir la imaginació dels artistes. «He aquí lo que dicen a la imaginación del artista y del poeta en aquellos antiguos países unos cuantos paredones medio arruinados. En aquellos sitios todo es poesía [...] En México nada de eso tenemos». Tampoc tenim bones col·leccions de pintura que serveixin de model, afegeix Rafael de Rafael.

Però no cal desanimar-se. Per a l'art, a més de la poesia de la història cristiana i medieval i dels bons models, calen dos altres ingredients: la fe i l'entusiasme. I a Mèxic aquestes dues virtuts es donen amb escreix.

A nuestro modo de ver, la fe religiosa y el entusiasmo son los dos principales elementos de la pintura, y en general de las bellas artes y de la poesía. Separados enteramente del elemento religioso, los asuntos se achican, y casi diríamos que lo ideal desaparece. ¿Qué asunto histórico podía haber escogido Rafael que hubiese producido el divino efecto de su *Transfiguración*? ¿Con qué asunto histórico hubiera Miguel Angel rodeado su *Juicio final* de ese respeto

y pavor, que cual un fantasma invisible, se apodera instantáneamente de cuantos fijan la vista en aquella composición sublime? [...] Genios eminentes abundan en Europa que enriquecidos con los conocimientos de los grandes artistas que les han precedido, y con las conquistas incesantes de la ciencia, cuentan con una suma de máximas científicas y de elementos materiales de buen éxito, infinitamente mayor que la que aquéllos poseyeron. Pero ¿Qué importa el conocimiento profundo de los medios, y una habilidad consumada en el materialismo, si faltan la fe y el entusiasmo, que son los dos elementos que forman el alma de las bellas artes?

Heus aquí el nucli de la seva teoria artística.

Més endavant, estableix la relació d'aquesta teoria amb el moment històric concret, una relació totalment congruent amb les seves idees polítiques (*El Universal*, 5-6-1851):

Por fortuna la fe religiosa existe en nuestro país; y [...] es cierto que no han penetrado todavía en él esas doctrinas de muerte que esterilizan los corazones. El genio de las revoluciones puede haberlo trastornado todo en el orden político, convulsiones incesantes y la marcha descertada de los hombres públicos pueden haber destruído el bienestar y comprometido gravemente el porvenir de nuestra sociedad; pero no cabe duda en que el elemento religioso existe en todas las clases fuertemente arraigado; y quizá (permítasenos la disgresión) él venga al cabo a ser el arca de salvación que nos libre de un completo naufragio).

Fent-se ressò de les aspiracions dels mexicans il·lustrats, Rafael de Rafael expressa la idea que aquest grup social patrocinador de l'Acadèmia tenia la funció de les arts (*El Universal*, 5-6-1851):

[...] nosotros abrigamos la lisonjera esperanza de ver la escuela mexicana de pintura ocupar un lugar distinguido. Y puesto que la adversidad ha perseguido tan impiámente a nuestra patria, haciéndola retroceder, cuando debía haber seguido el movimiento progresivo de las demás sociedades; que a lo menos nuestro adelanto en las bellas artes sea nuestro representante en el mundo moral, que nos vindique en cierto modo, manifestando a las demás naciones, que no motivos de inferioridad, sino un fatal encadenamiento de circunstancias adversas, han impedido hasta ahora a México el ocupar, en el mundo material y político, el distinguido lugar que le pertenecía.

Rafael de Rafael no va poder acabar d'escriure aquests comentaris des de la ciutat de Mèxic. Les últimes col·laboracions foren escrites a Nova York, on es va refugiar durant catorze mesos. Rafael ho recordava uns anys després, des de Cuba, amb tristesa: la seva actitud proespanyola havia provocat que l'empresonessin; amb la intercessió de dos bons amics, el comte de la Cortina i Manuel Díez de Bonilla, aconseguiren pagar una fiança de cent mil pesos a canvi que abandonés el país en deu dies. El general Arista, president liberal en aquells moments, va decretar l'exili. Rafael buscà auxili en l'ambaixador espanyol i la resposta fou: vostè s'ha ficat en política, és popular i enemic del govern; ara aquest es venja amb la llei a la mà; no puc fer res per vostè.

Catorze mesos més tard, Rafael i Vila tornava a Mèxic, emparat per un nou govern conservador en el qual el seu gran amic Lucas Alamán tenia la cartera de Relacions Exteriors. *El Universal*, diari que havien fundat conjuntament, continuava al peu del canó, defensant les

seves posicions polítiques. La seva casa tipogràfica agafava una nova empena; Rafael de Rafael encara donaria unes quantes batalles, però l'època d'or de la seva editorial ja havia passat. En farem una petita història.

L'any 1843, Rafael de Rafael treballava amb Ignacio Cumplido, però un parell d'anys després ja s'havia independitzat. D'acord amb les notícies que hem trobat ací i allà en la premsa de l'època, al principi de 1845 Rafael havia fet un viatge als Estats Units on havia comprat maquinària molt moderna que li permetia fer belles impressions a color. En aquell moment posseïa, doncs, el millor equip del país; Rafael i Vila comptava ja amb aquestes màquines des del final de l'any 1845. El taller el va instal·lar al carrer de la Cadena, número 13, al centre de la ciutat. El negoci sembla que va arrencar amb un interessant contracte amb l'Acadèmia de San Carlos, ja que aquests seran els primers treballs de la *Tipografía de Rafael, calle de la Cadena, núm. 13* que coneixem.

Fins que no entràrem en els arxius de l'Acadèmia de San Carlos i en els de la Loteria Nacional, amb motiu de la nostra recerca ja esmentada, ningú no havia observat que Rafael de Rafael fou l'impressor dels bitllets de la Loteria entre 1846 i 1851. En el moment del traspàs de la Loteria Nacional a la Junta de l'Academia de San Carlos (1843), l'impressor oficial dels bitllets era José Mariano Fernández de Lara. El contracte de Lara, editor notable dels anys quaranta, juntament amb Cumplido i García Torres, acabava l'any 1845. Rafael va fer una proposta que va plaure la Junta de l'Academia i aquesta li va donar el contracte. Però Lara, que estava convençut de guanyar el concurs, va acusar públicament Rafael d'haver rebut un tracte preferencial i va protestar per escrit en una carta dirigida al ministre de l'Interior. El conflicte s'estava convertint en un escàndol. Fou aleshores que intervingué el president de la Junta de l'Academia, F. J. Echeverría: en una carta al ministre li explicava que s'havia donat el contracte a Rafael i Vila pel fet que era un artista de talent i a causa que comptava amb la maquinària apropiada per a imprimir el disseny molt elaborat que havia presentat a la Junta; també li informava que Lara en els últims temps havia tingut moltes deficiències en la impressió dels bitllets. El 14 de març el ministre confirmava la decisió de donar el contracte a Rafael.

No podem descartar en aquests fets la influència de Vilar i Clavé, que eren molt ben considerats per Echeverría i els altres membres de la Junta. El fet, però, és que Rafael va fer-se càrrec durant gairebé sis anys de la impressió dels bitllets, una impressió impecable i un disseny audaç, a colors. Va fer altres treballs per a l'Academia, com ara els catàlegs i les invitacions per a les exposicions i la impressió dels Estatuts de l'Academia; també hem trobat una proposta d'editar textos teòrics i de crítica d'art que no es va dur a terme per les circumstàncies polítiques i l'exili definitiu de Rafael l'any 1855. Tot això indica que la relació de Rafael de Rafael amb els mestres i els membres de la Junta de l'Academia —en la que participaven els membres més prominents de l'aristocràcia, els negocis i la intel·lectualitat conservadora— fou molt estreta.

L'any 1846 Rafael va emprendre la seva primera revista com a editor independent: *El Católico, Político-Cristiano, Científico y Literario*. En la presentació es manifesten les intencions de l'editor. Comença amb una afirmació: «No puede haber sociedad sin religión, ni pue-

de haber más de una religión verdadera entre las diversas sectas que se denominan con tan agosto y sagrado nombre». La publicació va dedicada a tots els mexicans i de manera especial al clergat, als pares de família i a tots aquells que estimen la religió i les institucions de la pàtria. Els temes de la revista seran la religió i la societat, la teologia, la situació del catolicisme en els països no catòlics, conversions al catolicisme, política espanyola i culte a Maria. Els editors es declaren antijacobins i antirousseauians («todas las naciones han sido víctimas de los sofismas de Rousseau», afirmen en la pàgina 2). Publiquen poesia dels escriptors mexicans catòlics, J. J. Pesado i Francisco Sánchez de Tagle, secretari, per cert, de l'Acadèmia; entre els escriptors estrangers preferits hi ha Chateaubriand i Lamartine.

Les paraules de presentació de *El Catòlico* indiquen que l'any 1846 Rafael de Rafael ja havia adoptat una actitud de catolicisme militant. Després de protestar per l'enorme proliferació d'una premsa i uns llibres clarament antireligiosos que circulen amb tota llibertat i que són llegits àdhuc pels mateixos catòlics, Rafael escriu (*El Catòlico*, 30-8-1845):

[...] por todas partes pululan periódicos de todas clases; diariamente se aumentan y multiplican. Los exaltados, los moderados, hasta los anarquistas, todos los partidos tienen sus periódicos que sostienen sus principios, exaltan los servicios de sus paniaguados y tratan de hacer prosélitos para aumentar su partido. Cuando todos hablan ¿sólo la religión guardará silencio?

El Espectador (1851) fou, en certa manera, una continuació d'*El Catòlico*, encara que es presentava com una revista publicada pels editors d'*El Universal*. El primer número aparegué el dia 4 de gener de 1851 i en la presentació o *Prospecto* no s'amagaven les intencions de propaganda catòlica del editors. Després de dir que el segle XIX havia estat l'escenari de totes les revolucions, recordava el caràcter civilitzador de la religió catòlica, que oposaven al protestantisme, i manifestava l'objecte de la revista: recuperar l'alè civilitzador de la religió. «El error se ha valido de las ciencias y de la literatura para lograr sus fines»; ara la revista es proposa «pagar al catolicismo el tributo de justicia y de inmensa gratitud que le deben las ciencias, las letras y las artes». Més endavant afirma: «las bellas artes son el patrimonio del catolicismo». Fernández Ledesma considera *El Espectador* una de les mostres més acurades de la tipografia mexicana del dinou. El frontispici és una litografia a cinc tintes, proesa que només Rafael podia assolir gràcies a les seves màquines. La decoració presenta orles i ornaments de ploma característics de l'estil Primer Imperi, amb lletres de tipus francès molt elegants. Les estampes i gravats són molt bons, n'hi ha una força notable que porta la firma del mateix Rafael i representa sant Vicenç de Paul.

La Tipografía de Rafael imprimia també un *Calendario Pintoresco*, costum que gairebé tots els impressors mantenien des dels primers anys del segle XIX. Els de Rafael anunciaven que tenien *hermosos grabados*. Entre 1850 i 1855, el mateix Rafael imprimia el calendari més popular de la ciutat, el de Galván. De l'any 1850 és una de les edicions més valorades d'aquells moments, el *Sermón* de Munguía. L'investigador Fernández Ledesma la qualifica de «opulento espécimen de lo que llegó a lograr el exquisito Rafael a mediados de siglo. Anteportada y portada pueden considerarse como dos obras de arte [...] En suma, esta célebre edición de Rafael merecería figurar —ayer y hoy— entre las mejores impresiones de cualquier país» (Fernán-

dez Ledesma, 1935-36, p. 85 a p. 87). Aquest autor destaca la bellesa dels caràcters tipogràfics, l'equilibri dels espais blancs. Les portades porten elements d'estil Primer Imperi d'un exquisit gust romàntic. Els tipus són didot, molt elegants, les tintes i la impressió perfectes.

D'aquest mateix any, hem trobat una publicació molt pertinent: el *Método curativo racional para el «cholera morbus» asiático*, de Guillermo Ward (Rafael de Rafael, 1850). En aquest any 1850, la república, i de manera especial la ciutat de Mèxic, fou castigada amb una terrible epidèmia que va deixar la majoria de les famílies en dol. No podem exhaurir els títols de les edicions de Rafael, però ens agradaria esmentar-ne dues més. En primer lloc, l'edició del volum *Obras Poéticas de don Francisco Manuel Sánchez de Tagle*, aristòcrata, polític, filantrop i escriptor conservador que fou fins al moment de la seva mort (1847) el secretari de la Junta de l'Academia de San Carlos. En segon lloc, de Miguel Lerdo de Tejada, *Comercio Exterior de México desde la Conquista hasta hoy* (1853), edició que demostra que també els autors liberals sol·licitaven els serveis de la Tipografia de Rafael, d'un prestigi indiscutible.

Com a gravador, l'obra de Rafael de Rafael és irregular i no arriba al nivell del treball tipogràfic. No sabem si la seva formació és autodidacta; Fernández Ledesma ha suggerit que el mestre de Rafael fou l'alemany Heimbürger, que va arribar a Mèxic per a treballar amb Rafael. Hem trobat peces força interessants, per exemple, els frontis d'algunes de les revistes de Cumplido, però també hi ha gravats rudimentaris. Sembla que Ignacio Cumplido no va quedar prou content amb alguns dels treballs de Rafael, ja que en la presentació de la revista *El Presente Amistoso de las Señoritas* manifestava que havia portat unes làmines d'Anglaterra per a suplir les deficiències dels gravats fets al país. En diverses ocasions, Rafael manifestà la seva preferència pel gravat en fusta, tècnica que en aquells anys no es practicava a Mèxic, però també coneixem d'ell algunes calcografies i litografies de mèrit. En els temes i en l'estil emprat, Rafael de Rafael confirma la seva identificació amb el romanticisme: expressions sentimentals, importància de la naturalesa, tipus medievals, pintorescs i populars. No cal dir que dominen els temes religiosos o que exalten l'amor romàntic.

Aquesta tendència es fa visible en l'obra de Rafael i Vila com a literat. No li coneixem poesia, solament novel·les curtes i assaigs. Aquí farem referència a dues novel·letes en les quals es mostra un fidel seguidor de l'estil de Walter Scott. No sabem si conegué aquest autor abans de sortir de Barcelona, perquè és ben sabut que Scott tingué un gran èxit a Catalunya des de mitjan de la tercera dècada del dinou. El més versemblant és que es familiaritzés amb aquest autor durant els primers set anys passats als Estats Units i que llegís Walter Scott en anglès. Des del punt de vista de la literatura mexicana, Rafael de Rafael es pot considerar com un dels introductors d'aquesta literatura historicista romàntica, coneguda també sota el nom anglès de literatura *revival*. Aquesta literatura omplia no solament els interessos estilístics de Rafael, sinó que respon molt bé a les seves idees estètiques: religió i art es combinen en el passat poètic medieval i renaixentista.

Hugo y María és una novel·la curta publicada en *El Espectador*; el seu argument ens porta a l'Escòcia del segle XVI. El pare de Maria, un comte poderós, obliga Hugo a abraçar el protestantisme. Aquest s'hi nega i el comte es venja separant els dos esposos. La novel·la acaba tràgi-

cament. Tenim, doncs, combinats, els dos grans temes del romanticisme literari conservador: l'amor tràgic i la religió. Literàriament, la novel·la peca de sentimental, però respon molt bé als interessos de Rafael i del públic de les seves revistes: educar en la religió i a la vegada distreure.

En *El Mosaico Mexicano* (vol. vi) d'Ignacio Cumplido, Rafael i Vila va publicar una novel·la curta en el més pur estil *revival*, ambientada en la Catalunya medieval. *Montaner y Almodia, novela histórica* es desenvolupa en tres escenaris: la vall de Núria, la Terra Santa de les croades i el palau del Comte Guillem d'Urgell a Puigcerdà. L'argument té tots els ingredients necessaris: dames i cavallers, herois i traïdors, boscos, coves, runes i tempestes, i l'element historicoreligiós que tant atrau Rafael, en aquest cas la lluita dels cavallers catalans contra els sarraïns. Montaner ha lluitat valerosament contra Abdallà i ha alliberat el comtat d'Urgell. El comte Guillem i els seus exèrcits van a Terra Santa amb Godofred i obtenen una victòria gloriosa en prendre la ciutat d'Arcas. El noble Strauberg, que ha de venjar el seu amic Montaner, víctima de la felonia del castellà Lanuza, és l'heroi d'aquella jornada: «trepando enseguida por un montón de piedras enormes [...] y arrancando de las ensangrentadas almenas el estandarte del profeta, lo arroja al foso y enarbola en su lugar las triunfantes barras de Cataluña» (*El Mosaico*, VI, p. 365).

El marc de les entrevistes amoroses de Montaner i Almodia són les runes de l'ermita de Núria; Almodia es tanca en el convent de Vallsegol un cop Montaner és segrestat pels soldats de Lanuza; el comte Guillem té el seu castell a Ern i un palau a Puigcerdà. Rafael de Rafael ens fa recórrer la geografia i la història de Catalunya. La nota al final de l'últim episodi assenyala la vocació de recreació històrica d'aquesta literatura romàntica: «La parte histórica de esta novela, en lo que concierne a la expedición del conde Guillen y sus hazañas en Palestina, está sacada de los anales de Cataluña, de don Feliu de la Peña y Farell. No sabemos como se llama hoy día la ciudad de Arcas, y aquí la nombramos del modo que lo hace aquel autor».

Abans de parlar de les activitats i el pensament polític de Rafael i Vila volem assenyalar que tot indica que fou ell qui va introduir a Mèxic l'obra i les idees de Jaume Balmes. Revisant les revistes culturals del dinou amb motiu de la nostra tesi de doctorat vàrem anar trobant referències disperses de Balmes en totes les revistes en les que Rafael de Rafael hi havia treballat o col·laborat. Ara, tot preparant aquest treball hem trobat indicis molt reveladors, per exemple, el fet que un dels principals escrits del programa conservador, que comentarem més endavant, porti com a capçalera una frase de Balmes ens sembla que no es intranscendent. Per una altra part, en diversos números de *El Universal* de l'any 1853 s'ofereix als lectors, en la impremta de Rafael de Rafael, l'obra del Dr. J. Balmes *El Protestantismo comparado con el Catolicismo, en sus relaciones con la civilización*. Aquest fet ens sembla que va més enllà de l'anècdota, ja que tenim la hipòtesi que la filosofia de Balmes va influir de manera decisiva en les idees de Rafael i en les dels conservadors mexicans.

RAFAEL DE RAFAEL I LA POLÍTICA MEXICANA (1843-1855)

A partir de 1848 Rafael aparegué clarament identificat amb algun grup polític. Poc després de la seva arribada al país establí relacions molt estretes amb l'Acadèmia, obertament

conservadora, però també treballava amb Cumplido i publicava en les seves revistes i àdhuc en *El Siglo XIX*, el diari liberal. El seu compromís amb el grup conservador va quedar segellat en el moment en què es convertí en propietari i editor d'*El Universal*, fundat el mes de novembre de 1848. Un historiador del moment ho va registrar amb aquestes paraules: «En noviembre de este año fundó don R. Rafael, catalán de gran talento e instrucción, *El Universal*, periódico conservador que hizo gran bien a la sociedad con los artículos del mismo Rafael, Alamán, Aguilar, Díez de Bonilla, Elguero, Tagle y otros hombres de talento y de buenos deseos, diciéndole la verdad al pueblo sobre las revoluciones y sus directores» (Arrangoiz, 1968, p. 402).

Els governs s'havien anat succeint d'acord amb les ambicions dels seus capitosts i la força dels seus militars; Mèxic anava de revolució en revolució: unes es proclamaven liberals, altres conservadores, totes eren improvisades i totes contribuïren a l'ensorrament del país. Des de l'any 1843, la balança semblava inclinar-se cap al centre, però l'home fort del país, el general Santa Anna, governava ara amb uns, després amb els altres, seguint el seu instint oportunista. Al final de la dècada dels quaranta s'anaven perfilant dos partits forts amb idearis polítics ben definits: el partit conservador tenia com a cap de fila un dels homes amb més prestigi de tot el país, Lucas Alamán. L'historiador José C. Valadés dóna a entendre que l'amistat entre Alamán i Rafael va començar des de l'arribada d'aquest últim a Mèxic. Diu aquest autor que l'any 1845, emmig del marasme polític del país, un grup d'homes dirigit per Alamán es varen reunir per a formar el partit conservador.

La primera novetat d'aquest grup és que ja no estava solament constituït per homes que havien fet la revolució d'independència, sinó que trobem gent nova: el pare Nájera, guia espiritual del grup, Miranda, Rafael, Aguilar i Díez de Bonilla. El P. Nájera, un frare carmelita, era modest i d'una gran cultura. Valadés escriu: «Aguilar y Marocho era el extremo opuesto del padre Nájera: impetuoso y lleno de vanidad, lapidario; y tan inquieto como Marocho era el padre Miranda, de cuya vida bien merece que ocúpense los estudiosos. Rafael Rafael, español, era hombre de grandes empresas y desde su llegada a México había marchado al lado de Alamán. Díez de Bonilla, en cambio, reposado en extremo, era abogado y representaba a los grandes propietarios. Animador también de este grupo era el ministro español Salvador Bermúdez de Castro» (Valadés, 1987, p. 415).

Alguns membres d'aquest grup es varen identificar poc després amb els monàrquics. Hi ha autors que afirmen que tant Rafael com Lucas Alamán recolzaven les propostes dels monàrquics; personalment, no n'hem trobat cap prova i pensem més aviat el contrari. Alamán va dir públicament que no donaria suport a aquests projectes, i no era home de dues cares. És cert que proposava un govern fort, perquè ho considerava l'única solució viable per al país, però això no vol dir que preparés la vinguda de cap rei europeu. El mateix podem dir de Rafael. Aquesta idea és reforçada per una biografia de Lucas Alamán que poc després de la seva mort va publicar la Tipografia de Rafael. L'autor d'aquesta biografia, probablement el mateix Rafael, afirma que si bé és cert que Alamán va escriure al diari *El Tiempo*, òrgan dels monàrquics que recolzaven l'intent del president Paredes (1845) d'establir un rei, no va

acceptar mai un ministeri d'aquell govern i es va mantenir sempre a una distància prudent. Alamán, diu el seu biògraf, «tan difícil creía él establecer aquí una monarquía como una verdadera república, y considerava a su patria condenada a ser el teatro y la víctima de las miserables oligarquías que se han disputado, y quien sabe por cuanto tiempo se disputarán, su dominio. En esta persuasión, a lo que evidentemente tendía Alamán era á un gobierno fuerte y central que, hermanando la libertad con el orden, pudiese administrar bien á una república que carece de los elementos indispensables para ser gobernada popularmente» (anònim, 1853, p. 45).

Les petjades de Rafael i Vila dins la política mexicana són difícils de seguir perquè no hem d'oblidar que Rafael era estranger i com a tal tenia algunes activitats restringides. Fins ara hem pogut refer algunes de les seves actuacions, però hi ha aspectes que seran difícils d'esbrinar. El seu paper com a teòric dins del partit conservador sembla força important, però havia d'actuar amb prudència: els decrets d'expulsió dels espanyols encara eren vius en la memòria i les relacions amb Espanya s'acabaven d'establir. Si hem de creure els papers conservats a l'Arxiu de l'Ambaixada d'Espanya, l'any 1850 els sectors antiespanyols havien planejat un atac a la impremta de Rafael amb motiu de la celebració de la Independència (la nit del 15 de setembre). L'acció es va evitar en aquella ocasió perquè l'Ambaixada va advertir el govern i es protegí el taller de Rafael. Però l'any 1855, quan hi va haver la caiguda definitiva de Santa Anna, Rafael no es va lliurar de l'agressió i el seu taller va ser destruït. Fou aleshores que Rafael va deixar per sempre Mèxic. Sobre aquests incidents Rafael de Rafael va escriure uns anys més tard: «En Méjico y demás repúblicas los conservadores son amigos de España y los liberales antiespañoles. Tal parece como si estos insultos fueran el producto natural, espontáneo e indispensable del liberalismo más avanzado. [...] El 16 de septiembre [...] ha convertido el insulto en costumbre oficial» (*La Voz de Cuba*, 16-X-1875).

Al mateix article que acabem d'esmentar, Rafael recordava en quines circumstàncies personals havia començat a editar *El Universal* (*La Voz de Cuba*, 16-X-1875):

Yo amaba a Méjico como lo aman todos los españoles que se establecen allí, sobre todo si han vivido en algún país extranjero; es como si regresaran a la patria [...] de manera que al amar a Méjico, lo que el español ama en realidad es España. Me sentía mejicano (era mi ilusión) y estimulado por los mejicanos eminentes que me distinguían con su amistad, que opinaban que un periódico francamente conservador dirigido con energía podía hacer mucho bien, me resolví a emprender la publicación del diario *El Universal*.

Què volia dir Rafael de Rafael amb això d'un *diari conservador dirigit amb energia*? S'ha reproduït moltes vegades un editorial d'*El Universal* que dóna resposta a un article d'*El Siglo XIX* que els titlla de conservadors. Val la pena reproduir-ne uns fragments perquè els editors hi fan una veritable declaració de principis. L'editorial va encapçalat amb un frase de Balmes (*El Universal*, 9-I-1850):

«Quien se interesa mucho por las formas politicas, mostrándose muy entusiasta por éste o aquel sistema, ó es ambiciosos ó poco entendido».

Sí, ellos son los que quieren retorceder al año 91, mientras que los conservadores procuran alejarse de aquella época infausta, marchando en pos de la civilización a buscar, en vez de

carnicerías, de intolerancia y de persecuciones, las revoluciones pacíficas hijas de la filosofía, que han de regenerar á las sociedades humanas. [...] Por último nosotros nos llamamos conservadores ¿Sabéis porqué? Porque queremos primeramente conservar la débil vida que le queda á esa pobre sociedad, á quien habéis herido de muerte, y después restituírle el vigor y la lozanía que puede tener, que vosotros le arrebatasteis, que nosotros le devolveremos. ¿Lo oís? Nosotros somos conservadores porque no queremos que siga adelante el despojo que hicisteis: despojasteis a la patria de su nacionalidad, de sus virtudes, de sus riquezas, de su valor, de su fuerza, de sus esperanzas [...] nosotros queremos devolvérselo todo; por eso somos y nos llamamos conservadores.

L'endemà conclïa aquest famós editorial reforçant la idea que el partit conservador no era una altra cosa que la resposta necessària al desastre creat pel partit liberal: «El partido conservador existe entre nosotros desde que nació el partido contrario, destructor; y este tuvo origen en la misma cuna de la patria» (*El Universal*, 10-I-1850). Alfonso Noriega (1972) atribueix aquest editorial a Lucas Alamán; nosaltres pensem que fou escrit entre Alamán i Rafael; en tot cas, ens inclinem a atribuir-lo a Rafael, ja que cau més dins l'estil retòric de Rafael que no pas dins la prosa de Lucas Alamán.

En el curs de l'aventura periodística d'*El Universal* els lligams entre Lucas Alamán i Rafael de Rafael es varen enfortir. Jo crec que el més beneficiat en aquesta relació fou Rafael, ja que la personalitat intel·lectual de Lucas Alamán era extraordinària, però no hi ha dubte que Alamán apreciava Rafael i comptava amb ell en tot i per a tot. Francisco de P. Arrangoiz, que per cert era conservador però antisantannista, reproduïx en la seva història de Mèxic que ja hem esmentat una carta programàtica que l'any 1853 Lucas Alamán va dirigir al president Santa Anna. La va copiar d'un esborrany que tenia Rafael de Rafael. Diu Arrangoiz: «El borrador de esta carta, todo de letra del señor Alamán, lo tiene don R. Rafael que reside actualmente en La Habana, a quien lo dio su autor, que le apreciaba mucho desde que dirigió *El Universal* el señor Rafael» (Arrangoiz, 1968, p. 423).

Des de les pàgines de *El Universal* tots dos varen gosar vindicar Espanya i la seva política colonial, quan la tendència a tot Amèrica era precisament fer el contrari. També varen gosar qüestionar i esbrinar tots els aspectes de la revolució d'Independència de 1810. Fou gràcies al suport de Rafael i del seu diari que Lucas Alamán es va decidir a publicar la seva monumental *Historia de Méjico* que havia establert que es publicués després de la seva mort. En recordar aquells anys de treball conjunt a les pàgines del diari, Rafael afirmava que en *El Universal* es va fer sempre política mexicana *en el sentido nacional más puro*, per exemple, lluitant per tal que s'establís la veritat històrica i no la història que convenia als liberals. Tot això, afegeix Rafael, «es cuestión que se roza mucho con la que se está actualmente ventilando en los campos de Cuba» (*La Voz de Cuba*, 16-X-1875).

Les experiències polítiques i periodístiques de Mèxic són fonamentals per a entendre la posició política que anys més tard Rafael de Rafael mantindrà a Cuba. La guerra de Tejas i poc després la invasió dels *iankees* a Mèxic varen impressionar de manera pregona l'ànim de Rafael. També Manuel Vilar i altres estrangers que han deixat constància d'aquests fets insisteixen en la crueltat i els actes de barbàrie dels americans. Però a Rafael el que més el preo-

cupava era entendre per què s'havia produït aquell fet. Hi havia, ja ho hem comentat, la política del *destí manifest*, però, de l'altre costat, què estava passant?

Aquello era a mis ojos el principio de la realización de mis vaticinios, cuando en las columnas del *Noticioso de Ambos Mundos* aconsejaba yo con tanto empeño la formación de la coalición hispano-americana.

I més endavant reflexiona sobre els motius de la indefensió mexicana: «porque el país se hallaba fuera de su quicio, de donde lo habían sacado —como a todos los demás países hispano-americanos— las ideas políticas que en él habían hecho prevalecer los jefes de la revolución, ayudados por circunstancias especiales adversas, una vez realizada la independencia» (*La Voz de Cuba*, 16-X-1875).

Heus ací una tesi important que dirigeix el pensament polític de Rafael: en trencar-se violentament els lligams espirituals i polítics amb Espanya hi ha una substitució antinatural i precipitada d'ideologies; aquest trasbals ideològic i de mentalitat deixa indefensos els pobles, *fuera de quicio*. Quan anys més tard Rafael se'n vagi a viure a Cuba trobarà una desorientació més pregonada encara, perquè la situació a Cuba és encara més complexa a causa del problema de l'esclavitud. La resposta a aquests problemes, segons Rafael de Rafael, ha d'ésser sempre conservadora, és a dir, mantenidora del que queda en peu i encara es pugui salvar, mai revolucionària i destructora.

Entre 1853, any de la mort de Lucas Alamán i 1855, any de la caiguda de l'últim govern de Santa Anna, trobem Rafael i Vila compromès en un projecte de colonització de Califòrnia. Fou un altre cop Narcís Bassols qui ens va donar la pista. Ho fa indirectament, en explicar Bassols el seu viatge a Catalunya abans de casar-se amb Soledad Lerdo de Tejada: «Un negocio que se me presentó me llevó de nuevo a España. En caso de que el negocio se realizara podía proporcionarme una fortuna, si no se arreglaba debía recibir una indemnización de \$ 1 000. [...] En aquellos momentos trataba el gobierno mejicano de colonizar baja California y Rafael Rafael era el empresario de ese negocio, que á haberse realizado hubiera hecho prosperar esa provincia, que es una frontera contra los ataques que por esa parte puede darse á la república el pueblo de San Francisco» (Bassols, s. d., p. 224 i 225). La manera com ho explica Bassols coincideix plenament amb les idees de Rafael: proporcionar a Mèxic un coixí, per mitjà de la immigració europea, que pugui parar les embestides expansionistes dels *iankees*.

Aquesta última empresa de Rafael a Mèxic serà l'origen d'un rumor insistent entre els autors liberals, però no comprovat mai per ningú fins ara: Rafael de Rafael va rebre una gran quantitat de diners per part del govern de Santa Anna per a fomentar la colonització de les Califòrnies; d'aquests diners no se'n va saber res més després de la caiguda de Santa Anna. La caiguda de Texas en mans americanes va fer pensar en una política d'immigració per a les zones frontereres. Des de l'any 1853 s'hi treballava, però no fou fins a l'any 1854 que el Ministeri de Foment, encapçalat per Joaquín Velázquez de León, va emetre una llei de colonització (Llei del 16 de febrer de 1854) europea i va anunciar que nomenaria un o dos agents «que con los conocimientos necesarios sobre la extensión, riqueza y demás circunstancias favorables a este país, promueva i dirija la inmigración hacia él, demostrando las grandes ven-

tajas que ofrece su suelo». Uns dies després, el diari liberal *El Siglo XIX* descobria el nom de l'agent: «Hace poco *El Universal* anunció que el Supremo Gobierno iba á enviar á Europa un comisionado inteligente para traer colonos útiles á la república. Se dice, no sabemos con que fundamento, que por ahora se han destinado veinticinco mil pesos á tan útil objeto, y que el señor D. R. Rafael ha recibido el encargo de intervenir en el negocio.» (*El Siglo XIX*, 26-I-1854). No cal dir que el to de la nota té una forta connotació i dóna a entendre que es tracta d'una política de favors entre conservadors.

Les condicions per a emigrar eren que els colons fossin catòlics i tinguessin alguna professió relacionada amb l'agricultura, la indústria, les arts i el comerç. L'agent havia de contractar els vaixells i pagar les despeses del viatge. Els colons retornarien aquestes despeses dos anys després d'instal·lar-se a Mèxic. Les revoltes constants i la violència que segons els diaris europeus regnava a Mèxic va desanimar els probables interessats. Sabem, però, que el mateix govern espanyol desaconsellava el projecte de poblar les fronteres mexicanes amb colons peninsulars. El marquès de la Ribera, ambaixador espanyol en aquell moment, en una nota havia expressat el seu disgust davant d'aquesta idea i en la mateixa nota feia referència a Rafael de Rafael: el govern espanyol no veia amb bons ulls que un peninsular com Rafael fos el comissionat d'aquesta empresa i molt menys que el govern mexicà l'hagués nomenat cònsol a Nova Orleans. El ministre feia esment d'altres detalls, com per exemple que es contemplava portar 400 famílies espanyoles, i que aquestes l'únic que trobarien serien «robos, ataques de los indios salvajes en la frontera, miseria y desolación» (despatx 27, citat per González Navarro, 1993, p. 328).

Efectivament, uns dies abans de la mort de Lucas Alamán, ministre de Relacions Exteriors, Rafael de Rafael havia estat nomenat cònsol de Mèxic a Nova Orleans. El nomenament es va respectar i Rafael va prendre possessió del càrrec al principi de l'estiu de 1853. Nosaltres interpretem aquest càrrec com una part de l'estratègia del govern mexicà de cara a la colonització de Califòrnia, ja que és ben sabut que en aquells anys, quan el territori nord de Mèxic estava gairebé despoblat i amenaçat constantment per les tribus nòmades (apatxes entre altres), el camí més segur i viable per a viatjar a Califòrnia era la ruta de Texas. El consolat mexicà es faria càrrec dels colons i els encaminaria cap a les seves terres californianes.

Però el ministre espanyol, malgrat la seva amistat personal amb el general Santa Anna, no estava gens d'acord amb aquestes decisions del govern mexicà. A més dels motius ja esmentats sobre la seguretat dels súbdits espanyols, hi havia el problema de la política antillana: en aquells moments les relacions entre Espanya i la Unió Americana es trobaven en un moment delicat a causa del recolzament que el govern americà donava als cubans. Recordem que la Guerra de Secessió encara no havia començat i que Nova Orleans, una de les capitals sudistes, donava suport als cubans partidaris de l'annexió de Cuba amb la Unió Americana. No hi ha cap dubte que durant la seva estada a Nova Orleans l'incansable Rafael de Rafael va poder conèixer a fons els secrets i les conspiracions de la política americana envers les aspiracions cubanes de separar-se d'Espanya. De segur que va conèixer també els agents cubans encarregats de trobar ajuda americana.

RAFAEL DE RAFAEL A CUBA (1873 -1882)

El figuerenc Narcís Bassols en deixar Cuba l'any 1850 va treure una conclusió: Cuba no seria mai lliure, o bé cauria en poder dels Estats Units o bé quedaria en mans dels negres. La seva apreciació, en aquells moments, era correcta. La població cubana a mitjan de segle estava constituïda per un escàs mig milió de blancs, mig milió de negres esclaus i uns dos-cents mil negres alliberats. Entre aquest mig milió escàs de blancs no hi havia uniformitat de criteris; tots volien més llibertats per a l'illa, que des de 1836 ja no comptava ni tan sols amb representants a les Corts, però el concepte de llibertat era interpretat de maneres molt diverses. Per a un gran nombre d'espanyols i de criolls, sobretot els esclavistes, la llibertat consistia fonamentalment a poder tenir negres que treballessin les seves propietats i per a molts d'ells l'annexió als Estats Units era la solució. Per a la major part dels espanyols era ideal obtenir una igualtat amb els peninsulars o bé un règim d'autonomia. A mitjan de segle només una petita part de gent cubana —és a dir, de blancs, ja que en aquell moment els negres no comptaven per a ningú— pensava seriosament en la independència. Quan Bassols deia que Cuba seria africana feia referència a l'opinió, expressada públicament per molts polítics espanyols, que abans de lliurar l'illa als Estats Units o de donar-li la independència, farien efectiva l'abolició de l'esclavitud (compromís firmat amb Anglaterra l'any 1817, però no portat a terme). En aquest cas, comentava Bassols, els negres es farien amos de Cuba perquè la proporció entre negres i blancs era clarament favorable als primers.

Aquesta situació demogràfica, i les seves conseqüències polítiques, portava molts polítics espanyols, tant cubans com peninsulars, a plantejar la solució de fons del problema de Cuba en aquests termes: estimular l'emigració de blancs, prohibir el comerç d'esclaus i alliberar progressivament els negres de l'illa. Com podem veure, el problema de Cuba era molt complex, molt més complex del que tenien les altres colònies espanyoles en el moment de la seva independència, no només a causa de la situació internacional —interessos dels Estats Units, França i Anglaterra—, sinó per la mateixa política espanyola que passava de governs conservadors a governs liberals d'un dia a l'altre, i per la situació interna de Cuba en la que la minoria blanca no es posava d'acord sobre problemes tan fonamentals com eren el tràfic d'esclaus o les relacions futures amb Espanya.

Quan Rafael de Rafael va arribar a Cuba és probable que hagués fet algunes estades llargues a Espanya i potser a França. Si és cert que va passar només setze anys a Nova York, i si és cert que es va establir a Cuba l'any 1873, tal com afirmen tots els seus biògrafs, aleshores és evident que va fer una o més estades a Europa. Tenim unes pistes inquietants que no hem pogut ni confirmar ni ampliar: segons l'historiador González Navarro (1993), el 20 de març de 1862 Rafael de Rafael informava Miranda, el seu amic monàrquic, que Napoleó estava decidit a enviar l'arxiduc Maximilià d'Àustria a Mèxic. Queda, doncs, plantejada la hipòtesi de Rafael i Vila que treballés per al partit monàrquic mexicà; en tot cas, continuava dependent dels negocis i de la política mexicanes. El fet és que a partir de l'any 1873 el trobem com a propietari i redactor principal de *La Voz de Cuba*, un diari fundat l'any 1870 per José Ruiz de León. És interessant esmentar que a la primera etapa del diari el redactor era d'ori-

gen català, Gil Gelpí. El diari va tenir sempre una inclinació proespanyola i conservadora, però a partir de la intervenció de Rafael de Rafael es convertí en el principal exponent de les posicions integristes.

Els paral·lelismes entre Mèxic i Cuba ja feia anys que s'havien observat. Un patriota com Saco, un any després de la intervenció americana a Mèxic escrivia: «No seamos el juguete desgraciado de hombres que con el sacrificio nuestro quisieran apoderarse de nuestra felicidad, sino para provecho suyo». La nacionalitat cubana (els cinc-cents mil blancs) està en perill de morir ofegada pels *iankees*, pronostica Saco l'any 1848 des del seu exili de París. Poc després, mentre els interessos comercials dels americans a l'illa anaven creixent, es produïen els dos intents frustrats de Narciso López d'integrar Cuba a la Unió Americana.

Malgrat l'adhesió d'un grup de cubans al projecte annexionista, Saco considerava que Cuba era fidel a Espanya; calia només obtenir les llibertats justes i la representació a les Corts peninsulars. Durant els anys cinquanta funcionava a Nova York una Junta Cubana i a l'Havana, presidida per l'exfrare català Ramon Pintó, es va organitzar una Junta Revolucionària. Aquests organismes estaven en relació amb grups *iankees* com l'ordre de la Estrella Solitària (que tenia quinze mil afiliats) que es proposava annexar Cuba. Narcís Bassols ens explica en les seves *Memòries* el descobriment del pla projectat per Pintó i la seva execució l'any 1855. Per la seva part, és gairebé segur que Rafael coneixia els moviments dels cubans a Nova York i a Nova Orléans. L'any 1854 Espanya semblava voler posar en pràctica el seu compromís d'abolició de l'esclavatge a Cuba. Això va provocar el descontent de la major part dels propietaris: es parlava de destrucció de l'illa per via de l'africanització, és a dir, deixar Cuba a mercè dels negres i permetre la ruina dels blancs, i la fi de la civilització i del cristianisme.

La dècada dels seixanta, marcada pel govern del general Serrano com a capità general de Cuba, es caracteritza pel predomini de les idees i projectes reformistes. En general, predomina la consigna *evolució i ordre, no revolució*. Però la Guerra de Secessió Americana i la Revolució liberal espanyola del 68 canviaran el panorama. En un nou brot d'impaciència, Carlos Manuel de Céspedes proclama la República (Grito de Yara); comença aleshores un període de deu anys d'insurgència a l'illa, que deixarà un rastre de destrucció i de mort. Val a dir que aquest moviment revolucionari fou possible gràcies a les lògies maçòniques que van formar una xarxa entre els nuclis compromesos en l'aixecament. Les polítiques desencertades de Madrid i la situació cada vegada més contradictòria i complexa a Cuba faran impossible un acord raonable. Les eleccions decretades per Serrano l'any 1868 arriben massa tard; els problemes interns d'Espanya (destronament d'Isabel II, regència, assassinat de Prim, regnat d'Amadeu de Savoia i experiment de la primera República), deixen de banda els problemes antillans i el procés entra en una dinàmica incontrolable.

Aquesta era la situació, resumida en uns quants trets, quan l'any 1873 Rafael de Rafael es va traslladar a viure a l'Havana. L'illa està esgotada i no es veu cap sortida a la crisi. El conflicte semblava inacabable: els espanyols arribaren a enviar cent mil soldats, però molts morien o eren poc efectius, donades les condicions de guerra en un país tropical (aquest és un dels aspectes més coneguts i que més han impressionat l'imaginari col·lectiu de Catalunya i

d'Espanya). Però els insurgents tampoc tenien possibilitats de guanyar la guerra a causa de la seva debilitat militar i de les baralles internes dels seus caps: el general Máximo Gómez proposa una campanya com la de Lincoln al sud dels Estats Units (devastar les hisendes i alliberar els negres), però Céspedes s'hi oposa. La restauració borbònica (1874) ajudarà a replantejar una solució al conflicte de Cuba. Aquesta vegada serà el general Martínez Campos el polític espanyol encarregat de posar la pau. L'any 1878, amb l'anomenat *Pacto del Zanjón*, tots els revolucionaris, llevat de Maceo que només acceptà una treva, firmaran un compromís de pau. Passaran gairebé catorze anys fins que un nou moviment revolucionari alliberi l'illa i proclamï la seva independència. Però aquests fets ja no els podrà veure Rafael de Rafael, ja que mor l'any 1882.

En aquest assaig limitarem els nostres comentaris a dos aspectes de l'activitat periodística de Rafael a Cuba: la seva polèmica amb la maçoneria i les reflexions sobre el problema de la independència de Cuba; no cal dir que les dues preocupacions de Rafael van lligades i porten, en conjunt, a una reflexió global sobre el que estava passant en el món hispanoamericà. Els articles i cartes polèmiques de Rafael amb la maçoneria cubana es van recollir en un volum, publicat a Madrid un any després de la seva mort, sota el títol de *La Masonería pintada por sí misma* (1883), prologat per Vildósola. Rafael va retar públicament la maçoneria cubana a discutir en les pàgines del seu diari sobre aspectes de la maçoneria com a tal, però darrere d'aquesta idea hi havia el que per a Rafael era més urgent: posar en evidència els interessos sectaris de la maçoneria en el projecte d'independència de Cuba.

Després de llegir els articles de Rafael podem resumir la seva hipòtesi amb les mateixes paraules de Narcís Bassols: Cuba separada d'Espanya o serà negra o serà *iankee*. Vildósola, en la introducció al llibre publicat a Madrid reitera aquesta idea i afegeix el que Rafael de Rafael sempre va pregonar: aquesta és la tasca i l'objectiu de la maçoneria: lliurar Cuba als americans; «lo que ha contribuido á mantener por años y años esa lucha cruenta, tan fatal para Cuba como para España, ha sido el laboreo incansable de la Masonería», escriu Vildósola (Rafael de Rafael, 1883, p. xi). L'any 1875 Rafael de Rafael va oferir les pàgines de *La Voz de Cuba* als maçons per tal que discutissin la situació de Cuba. Rafael, que demostra conèixer molt bé la institució, no va respondre mai els atacs personals i, en canvi, va reproduir sempre les cartes que discutien honestament els problemes de la maçoneria i de la política cubana. Respectuós dels maçons, entre els quals té molts amics, és en canvi inflexible pel que fa a l'ordre, que considera eminentment política. Rafael acusa les altes jerarquies de la maçoneria d'aprofitar-se de la bona fe de molts dels seus membres i d'apropiar-se dels seus diners per a minar la nacionalitat espanyola a Cuba.

El dia 17 de juny Rafael i Vila escrivia (*La Voz de Cuba*, 17-VI-1875):

¿Se conspiraba en las lojias antes de que estallara la rebelión de Yara? ¿Se conspiraba en las lojias del Gran Oriente de Cuba y las Antillas establecido por el Dr. Castro? ¿No era Morales Lemus *Venerable* de una lojia? ¿Qué cosa eran Carlos Manuel Céspedes, Hilario Cisneros, Mestre, Calixto García, Maceo y demás corifeos de la rebelión? Y ¿dónde la organizaron y desde dónde dirigieron sus trabajos? ¿No fue precisamente desde las lojias masónicas? Y en los De-

partamentos Oriental y Central, donde la vigilancia de la Autoridad era casi nula y donde en aquella época la tolerancia llegó a ser excesiva ¿no fue cada lojia masónica un centro de conspiración? Vamos; que ni los sucesos son tan antiguos, ni nuestra memoria es tan flaca.

I quan un dels seus interlocutors maçons li contesta que no s'ha de prendre les coses tan seriosament, Rafael li recorda l'assassinat de Prim i contesta amb un article que titula «La masonería es una institución esencialmente política y revolucionaria».

No podem seguir pas a pas els arguments de Rafael de Rafael i dels seus interlocutors. Rafael, des de la seva òptica conservadora, contesta i desmunta les argumentacions dels maçons. Quan aquests reclamen que la seva societat és purament científica i de beneficència Rafael contesta: «tienen tales sociedades que hacer estas aclaraciones?» I quan declaren el seu principi de Fraternitat els hi recorda que sota el principi de fraternitat a França es varen cometre tota classe d'assassinats. És això el que volen per a la pàtria cubana. Un dels arguments que Rafael més defensa és el de que la maçoneria dominava en aquell moment gairebé tots els països que havien format l'imperi espanyol. Cuba no n'és l'excepció.

El mes de maig de 1878 la polèmica es va interrompre. El diari anuncia que el seu editor i propietari ha viatjat a Espanya per motius de salut. El dia 2 de novembre d'aquell mateix any el tenim de nou a l'Havana on continua la seva enèrgica defensa del interessos d'Espanya a l'illa. Després d'aquest viatge, Rafael encara escriurà una «Descripción y análisis de su funcionamiento y estructura», en nou parts o capítols, i una altra sèrie, «Nuestras correspondencias masónicas», en un total de tretze parts. L'opinió de Rafael de Rafael no canvia ni es mou un centímetre: la maçoneria té com a objectiu principal emancipar l'illa d'Espanya i les altes jerarquies treballen des de fa anys en aquest únic projecte.

Ja hem vist com el record de la política mexicana estava sempre present en els arguments de Rafael de Rafael. A propòsit de la maçoneria deia que els revolucionaris sempre estan d'acord quan es tracta de vèncer l'enemic comú: «el estado de cosas existente, pero nunca están de acuerdo para establecer lo que debe sustituirle». Aquest és el futur de Cuba si no es poden aturar les intrigues de la maçoneria. Amb un cert to profètic, Rafael acabava aquest article dient: «Es urgente resolver de modo conveniente y acertado la cuestión de Cuba. Nosotros no vacilamos en afirmarlo: el porvenir de España depende en parte de la solución que se dé a la cuestión de Cuba» (*La Voz de Cuba*, 15-IV-1875).

L'any 1876 havia publicat nou articles sota el títol de «El filibusterismo: su nueva táctica y su actual campaña». El problema de la política d'expansió americana el té obsessionat. Però hem de recordar que Rafael no es l'únic polític que veu el problema. Un home com el general Polavieja, que havia sigut governador general de l'illa, que considerava la independència *natural* i inevitable, es posava, no obstant això, en guàrdia quan es tractava dels Estats Units i recomanava, igual que ho feia Rafael des de molts anys abans, la necessitat de fer un front hispànic davant de l'imperialisme saxó. En una carta Polavieja havia escrit: «España debía dejar atrás de sí una fuerte nacionalidad en Cuba, para que ésta, con la república mexicana, fije los límites de la raza sajona, conteniéndola en su marcha invasora hacia el Sur» (González Navarro, 1993, p. 333).

Uns anys més tard, José Martí, malgrat estar a les antípodes ideològiques de Rafael i Vila, arribarà a les mateixes conclusions pel que fa a la Unió Americana i a la seva política antillana. També coincidien que era necessària una política de germanor entre espanyols i criolls, entre americans i peninsulars. Gairebé tretze anys després de la mort de Rafael, José Martí escrivia al seu amic mexicà M. Mercado i li confessava: «ya estoy todos los días en peligro de dar mi vida por mi país y por mi deber [...] de impedir a tiempo, con la independencia de Cuba que se extiendan por las Antillas y caigan, con esa fuerza más, sobre nuestras tierras de América. Cuanto hice hasta hoy, y haré, es para eso» (González Navarro, 1993, p. 352). No és estranya aquesta coincidència: tant Rafael de Rafael com José Martí havien viscut molts anys als Estats Units i havien passat uns anys decisius en la seva formació política a Mèxic. Tenien una visió de conjunt dels problemes i de les polítiques regionals que pocs homes del seu temps podien assolir. Coneixien bé Espanya, tenien una cultura àmplia i havien llegit els mateixos autors. Potser la interpretació d'aquestes lectures era diferent, però estaven d'acord pel que fa al paper que havia de jugar el nou imperi americà i en aquest punt responien igual: rebutjaven la cultura anglosaxona i el protestantisme, i defensaven la cultura hispana amb tot el catolicisme.

A la mort de Rafael de Rafael i Vila, el dia 28 de desembre de 1882, tots els diaris de l'Havana li van retre homenatge, fins i tot els seus enemics. Reconegueren que Rafael de Rafael va ser capaç de separar les seves idees polítiques del sentit d'honor i del sentit d'amistat. La majoria dels diaris li van reconèixer l'energia i dedicació a la causa espanyola; en definitiva, era un home que havia lluitat amb lleialtat pels seus ideals. *La Voz de Cuba* va convidar a l'enterrament al Cementiri General de l'Havana. La Asociación de Beneficencia de Naturales de Cataluña es va encarregar de l'enterrament. Com a membre distingit del partit conservador, va rebre l'homenatge dels conciutadans en el Casino Español.

No cal dir que en aquest assaig no ens hem proposat defensar o combatre les idees de Rafael de Rafael. Les hem volgut comprendre. El seu pensament i la seva activitat política i periodística és part de la història política de Mèxic i de Cuba. En aquest assaig, només ens falta una peça important: saber si Rafael de Rafael actuava sol o bé formava part d'un grup polític que des de la Península defensava idees i interessos a Cuba. Ens falta saber si a Catalunya tenia interlocutors en aquest seu projecte hispanoamericà. En la mesura que la història dels catalans a Amèrica es vagi coneixent millor estarem en condicions de respondre a aquesta i a d'altres preguntes que la figura apassionant de Rafael de Rafael ens planteja.

BIBLIOGRAFIA

- ANÓNIM (1853). *Noticias biográficas del Exmo. Sr. D. Lucas Alamán*. Mèxic: Tipografía de Rafael.
- ARRANGOIZ, F. de P. (1968). *México desde 1808 hasta 1867*. Mèxic: Editorial Porrúa.
- BASSOLS SORIANO, N. (segle XIX). *Memorias de un artista escritas por él mismo*. Mèxic. [Manuscrit inèdit]
- CONANGLA FONTANILLES, J. (1950). *Tomás Gener, del hispanismo ingenuo a la cubanía práctica*. L'Havana: Academia de la Historia de Cuba.
- FERNÁNDEZ, J. (1962). *El hombre: estética del arte moderno y contemporáneo*. Mèxic: Universitat Nacional Autònoma de Mèxic.
- FERNÁNDEZ LEDESMA, E. (1934-35). *Historia crítica de la tipografía en la ciudad de Méjico*. Mèxic: Ediciones del Palacio de Bellas Artes.
- FORNER, P. S. (1988). *Historia de Cuba y sus relaciones con los Estados Unidos*. L'Havana: Editorial Pueblo y Educación.
- FORNER, A. «El ajuste de cuentas: del panfleto autonomista a la literatura de campaña». A: ROIG DE LEUCHSENRING, E. (1988). *Historia de la prensa en Cuba*. L'Havana: Editorial Pueblo y Educación.
- GALÍ BOADELLA, M. (1986). *La Lotería de la Academia de San Carlos, 1841-1863*. Mèxic: Institut Nacional de Belles Arts.
- (1992). *Artistes catalans a Mèxic, segles XIX i XX*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GONZÁLEZ NAVARRO, M. (1993). *Los extranjeros en México y los mexicanos en el extranjero, 1821-1970*. Mèxic: El Colegio de México.
- LLAVERIAS, J. (1959). *Contribución a la historia de la prensa periódica (tom II)*. L'Havana: Publicaciones del Archivo Nacional de Cuba.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1992). *Nación e inmigración: los españoles en Cuba (s. XIX y XX)*. Oviedo: Fundación Archivo de Indios.
- MONTERDE, F. (1968). «Rafael Rafael, tipógrafo y escritor del siglo XIX en México». *Revista Hispánica Moderna*, Columbia University, any xxxiv, núm. 3-4.
- NAVARRO GARCÍA, L. (1992). *La independencia de Cuba*. Madrid: ediciones Mapfre.
- NORIEGA, A. (1972). *El pensamiento conservador y el conservadurismo mexicano*. 2 vol. Mèxic: Universitat Nacional Autònoma de Mèxic.
- RAFAEL Y VILA, R. (1883). *La masonería pintada por sí misma. Artículos publicados en el periódico La Voz de Cuba, con un prólogo de D. A. J. De Vildósola*. Madrid: Imprenta d'A. P. Dubrull.
- RODRÍGUEZ PRAMPOLINI, Ida (1964). *La crítica del arte en México en el siglo XIX*. 3 vol. Mèxic: Universitat Nacional Autònoma de Mèxic.
- VALADÉS, J. C. (1987). *Alamán, estadista e historiador*. Mèxic: Universitat Nacional Autònoma de Mèxic.

VÁZQUEZ MANTECÓN, C. (1986). *Santa Anna y la encrucijada del Estado. La dictadura (1853-1855)*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

HEMEROGRAFIA

El Católico. Periódico Político-Cristiano, Científico y Literario. Imprès per Rafael de Rafael, carrer de la Cadena, número 13, Mèxic, 1848.

El Espectador de México (Setmanari). Tipografia de Rafael y Vila, carrer de la Cadena, número 13, Mèxic, 1851-1852.

El Mosaico Mexicano ó Colección de amenidades curiosas e instructivas. Impremta d'Ignacio Cumplido, carrer de los Rebeldes, número 2, Mèxic, 1836 (1a època); 1840-42 (2a època).

El Museo Mexicano ó Miscelánea pintoresca de amenidades curiosas e instructivas. L'imprimeix i el publica Ignacio Cumplido, carrer de los Rebeldes, número 2, Mèxic, 1843 (1a època); 1845 (2a època).

El Siglo XIX. Periódico político, literario y de avisos. Impremta d'Ignacio Cumplido, carrer de los Rebeldes, número 2, Mèxic, 1841-1847 (1a època); 1848-1858 (2a època).

El Universal diario político. Tipografia de R. Rafael, carrer de la Cadena, número 13, Mèxic, 1848-1855.

La Voz de Cuba, diario político. L'Havana, 1877-1882.